

УДК 930.2(477)(091):94(477)"1932-1933"
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/89-1-7>

Тамара КОМАРНИЦЬКА,
orcid.org/0000-0001-7196-0066
кандидат філологічних наук, доцент,
докторант кафедри мов і літератур Далекого Сходу та Південно-Східної Азії
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна) t.komarnytska@knu.ua

ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ У С. КРОПИВНІ ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ У МЕМУАРАХ МИХАЙЛА ТРОХИМОВИЧА КРИВЕНКА «РОДИННЕ ДЕРЕВО ФАМІЛІЇ КРИВЕНКІВ»

У статті на матеріалі рукопису вихідця з с. Кропивни Золотоніського району Черкаської області Михайла Кривенка (1934–2024) розглянуто неопубліковані раніше свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 років у Центральній Україні. Метою статті було ознайомити наукову громадськість із новим фактичним матеріалом, який доповнює загальну картину геноциду українського селянства у масштабах окремого села, та провести паралелі з уже опрацьованими в історіографії джерелами. У спогадах батька Михайла, Трохима (1897–1991), йдеться про те, як виживала родина Кривенків, як намагалася не втратити людяність і попри скруту допомогти родичам, які голодували ще більше. На прикладі долі конкретної сільської родини продемонстровано типові злочинні тактики терору московсько-більшовицької влади, яка умисно створила штучний голод і прагнула розколоти українську сільську громаду та підірвати традиційну українську родинну єдність, нацьковуючи родичів одне проти одного шляхом залучення деяких із них до каральних загонів. Розглянуті свідчення доповнюють типову для сіл Наддніпрянщини картину влаштованого московсько-більшовицькою владою геноциду, що супроводжувався жорсткими каральними заходами, тотальним замовчуванням із боку злочинної влади і намаганням знищити інститут української родини й сільської громади (що, однак, владі повною мірою досягти не вдалося, доказом чого є свідчення Трохима Кривенка). Продемонстровано, що наведені спогади очевидців із родини Кривенків корелюють із висновками вітчизняних та зарубіжних дослідників Голодомору і відображають його умисний злочинно-каральний характер. Також висунуто гіпотезу про те, що особливо жорстокий характер Голодомору в с. Кропивні викликаний, зокрема, і тим, що село було козацьким, а більшість його мешканців – вільнодумними нащадками козаків, які чинили найбільший опір як колективізації, так і зросійщенню загалом.

Ключові слова: Голодомор 1932–1933, спогади, свідчення очевидців голоду, геноцид, терор, українське село.

Tamara KOMARNYTSKA,
orcid.org/0000-0001-7196-0066
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Doctoral Candidate at the Department of the Far East and the South-East Asia Languages and Literatures
Educational and Scientific Institute of Philology of Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Kyiv, Ukraine) t.komarnytska@knu.ua

THE HOLODOMOR OF 1932–1933 IN THE VILLAGE OF KROPYVNA, ZOLOTONOSHA DISTRICT, CHERKASY REGION IN THE MEMOIRS OF MYKHAILO TROKHYMOVYCH KRYVENKO “THE FAMILY TREE OF THE KRYVENKO FAMILY”

The paper, based on the manuscript of a native of Mykhailo Kryvenko (1934–2024) from the village of Kropyvna, Zolotonosha district, Cherkasy region, examines previously unpublished eyewitness testimonies of the Holodomor of 1932–1933 in Central Ukraine. The aim of the paper was to present to the scientific community the new factual material that complements the general picture of the genocide of the Ukrainian peasantry on the scale of a separate village, and to draw parallels with sources already studied in historiography. The memoirs of Mykhailo's father Trokhym (1897–1991) tell of how the Kryvenko family survived, how they tried not to lose their humanity and, despite all the difficulties, to help their relatives who were starving even more. The example of the fate of a specific rural family demonstrates the typical criminal terror tactics of the Moscow-Bolshevik authorities, which deliberately created an artificial famine and sought to split the Ukrainian rural community and undermine traditional Ukrainian family unity, inciting relatives against each other by involving some of them in punitive groups. The considered testimonies complement the picture typical for the villages of the Dnieper region of the genocide organized by the Moscow-Bolshevik authorities, which was accompanied

by harsh punitive measures, total inaction on the part of the criminal authorities and attempts to destroy the institution of the Ukrainian family and the village community (which, however, the authorities failed to fully achieve, as evidenced by the testimony of Trokhym Kryvenko). It is demonstrated that the above-mentioned recollections of eyewitnesses from the Kryvenko family correlate with the conclusions of both Ukrainian and foreign researchers of the Holodomor and reflect its deliberate criminal and punitive nature. It is also hypothesized that the particularly cruel nature of the Holodomor in the village of Kropyvna is caused, in particular, by the fact that the village was a Cossack one, and most of its inhabitants were free-thinking descendants of the Cossacks, who severely resisted both collectivization and Russification in general.

Key words: Holodomor 1932–1933, memories, eyewitness testimonies of the famine, genocide, terror, Ukrainian village.

Постановка проблеми. У важкі роки боротьби нашої держави проти московських загарбників особливої актуальності набуває фіксація злочинів московської влади проти України й українського народу. Документування й максимальне поширення свідчень очевидців у цій ситуації має неабияку вагу, оскільки, сподіваємося, рано чи пізно всі зафіксовані випадки злочинних дій будуть долучені до міжнародної кримінальної справи проти країни-агресора, яка вже понад століття методично чинить геноцид нашої нації. І це стосується не лише сьогоднішніх злочинів, а і страшних злочинів минулого, які, зважаючи на свої колосальні масштаби, досі повною мірою не описані, оскільки підрахувати точну кількість жертв московського геноциду неможливо, як і неможливо до кінця осягнути його справжні наслідки. Саме тому будь-які спогади очевидців страшного Голодомору 1932–1933 років заслуговують на увагу широкої спільноти.

Аналіз останніх публікацій. Завдяки зусиллям корифеїв сучасної української історичної науки – С. Кульчицького, В. Сергійчука, В. Шаповала – на сьогодні нарешті ми маємо більш-менш повну картину злочину Голодомору з доведеним умисним його характером. Зокрема, С. Кульчицький в одній зі своїх праць на основі аналізу архівних документів наводить аргументи на користь того, що Голодомор є геноцидом українського народу (Кульчицький, 2007). Доведення геноцидного характеру Голодомору знаходимо й на сторінках ґрунтовного дослідження В. Сергійчука, який аналізує як архівні документи, так і свідчення очевидців, а як аргументи на користь визнання Голодомору геноцидом наводить вилучення продовольства, заборону виїзду по хліб, замовчування злочинною владою правди про Голодомор, відмову від продовольчої допомоги з Заходу, підселення неукраїнців у вимерлі українські села та припинення українізації (Сергійчук, 2018: 105–214).

Колосальну роботу з упорядкування й синтезу наявних досліджень про Голодомор здійснив В. Гудзь у своїй монографії «Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні», виданій у

Мелітополі, що в нинішніх реаліях є доволі символічним. На понад тисячі сторінках учений аналізує вітчизняні й закордонні дослідження, присвячені темі Голодомору, опрацьовує ґрунтовну джерельну базу (Гудзь, 2019).

Як бачимо, чимало наявних праць на тему Голодомору стосуються осмислення цього московського злочину проти українського народу в більш глобальному масштабі, що, безперечно, надзвичайно важливо, однак гадаємо, що не менш важливою є і продовження роботи з документуванням спогадів очевидців цієї трагедії, оскільки це допоможе, зокрема, виявити специфіку цього страшного злочину залежно від регіону і навіть конкретного села.

Якщо ж говорити саме про дотичну до нашої теми регіональну специфіку Голодомору на матеріалі свідчень очевидців, то, на нашу думку, варто згадати працю С. Петренка (чи С. Петренко – на жаль, у відкритих джерелах не зазначено повного імені цього дослідника) «Голод 1932–1933 рр. на Полтавщині очима сучасників» (оскільки с. Кропивна, про яке будемо вести мову надалі, на той час належало до Полтавського регіону), у якій історик наводить спогади очевидців цієї страшної трагедії, а також здійснює спробу підрахувати кількість жертв Голодомору в Полтавському регіоні. Зокрема, С. Петренко пише: «Аналіз архівних, статистичних даних показує, що втрати населення Полтавщини від голодомору тих років становили близько 700 тис. осіб», однак «існують і інші погляди» – 1,5 млн. осіб чи третина всього населення регіону (Петренко, 2003: 9). Зрештою дослідник визнає, що «немає точних даних про наслідки голоду на Полтавщині» (Петренко, 2003: 8). І такі дуже приблизні цифри, на жаль, цілком типові для всіх постраждалих регіонів України, оскільки, як цинічно висловився Хрущов, «ніхто не вів підрахунків» (цит. за Conquest, 1986: 299).

Серед зарубіжних дослідників, безперечно, варто згадати імена Р. Конквеста і Дж. Мейса, які були першими, хто пробив стіну московської пропаганди у світових наукових колах, і довели, що голод в Україні 1932–1933 років не був виклика-

ний неврожаєм, а мав цілком умисний характер (щоправда, С. Кульчицький розкритикував деякі висновки Р. Конквеста, вказуючи на нерозуміння ним геноцидної сутності Голодомору (Кульчицький, 2007: 6)). Із ґрунтовною працею Р. Конквеста «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine» нам пощастило познайомитися у науковій бібліотеці Цукубського університету (Японія), що свідчить про дійсно світове значення цієї книги. У ній дослідник кілька разів пише і про Полтавщину, зазначаючи, зокрема, що в цьому регіоні смертність від голоду була однією з найвищих – 20–25% і більше (залежно від села) (Conquest, 1986: 250). До речі, згадуючи Японію, не можемо не вказати ще одне знакове, на нашу думку, ім'я – історика японського походження Хіроакі (Гіроакі) Куромію, який у своєму унікальному дослідженні «Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990–ті роки» навів цілу низку архівних свідчень очевидців Голодомору на Сході України, а також назвав його «умисним геноцидом» (Куромія, 2002: 243). Окрім цього, велику кількість задокументованих спогадів очевидців цього злочину, зокрема, на Полтавщині, завдяки ініціативі Президента Ющенка було зібрано в Національному музеї Голодомору-геноциду в Києві, де вони впорядковані за регіонами, і нам би дуже хотілося, щоб і записи М. Кривенка, які ми маємо на меті розглянути у цій статті, також знайшли своє місце серед зафіксованих свідчень.

Постановка завдання. З огляду на незмінну актуальність вивчення Голодомору ставимо собі за мету розглянути не опубліковані ніде раніше спогади очевидців цієї трагедії з с. Кропивни Золотоніського району та проаналізувати їх із погляду ширшого історичного контексту, провівши паралелі з відомими історичними фактами і твердженнями вчених-істориків. Матеріалом нашої стислої розвідки буде рукопис М. Кривенка «Родинне дерево фамілії Кривенко, що із села Кропивна Золотоніського району Черкаської (Полтавської) області», в якому автор детально описав те, як катаклізми ХХ століття відбилися на долі конкретно взятої родини та її односельців. Гадаємо, що цей новий матеріал допоможе розширити джерельну базу трагедії Голодомору та сприятиме подальшому науковому осмисленню цієї важливої історичної теми за рахунок проведення паралелей із уже задокументованими свідченнями очевидців з інших постраждалих регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Михайло Трохимович Кривенко (1934–2024) – дослідник-ентузіаст історії та куль-

тури Золотоніського краю крізь призму реконструкції генеалогічного дерева козацького роду Кривенків (с. Кропивна). За освітою ветеринарний лікар. На основі зібраних свідчень очевидців-довгожителів сіл Золотоніського району детально описав трагічну історію краю у ХХ ст., зокрема, злочини радянського режиму й те, як колективізація, репресії та Голодомор назавжди змінили вигляд колись козацького села і поламали долі сотень родин. Крім збирання свідчень для історичної хроніки займався й іншими польовими дослідженнями етнографічного характеру, зокрема, збирав жартівливий фольклор краю. В основу рукопису «Родинне дерево фамілії Кривенко, що із села Кропивна Золотоніського району Черкаської (Полтавської) області» було покладено спогади батька Михайла Кривенка – Трохима Максимовича Кривенка (1897–1991), які син записав із його вуст. У цих спогадах чимало місця відведено тому, як родина і, ширше, село переживали тяжкі роки колективізації та Голодомору (який за приблизними оцінками істориків забрав життя 20% кропивнян (Голиш, Лисиця, 2018: 348)). Наведемо кілька цитат із рукопису.

«Чимало кропивнян переживали найтяжчі часи свого життя. Багато з них у той рік померло від голоду. Їхні і тіла навіть іще живих, які не мали сил рухатися, збирали на підводу і звозили на цвинтар. Живі люди не мали сил навіть пролити сльозу. Їх укидали до ями разом із мертвими. На цвинтарі села з'явилися безіменні могили. Тепер на місці цих могил лише запалі ями. Там лежать наші односельці, які загинули під час геноциду українського селянства». Дійсно, навіть досі у с. Кропивні на цвинтарі серед могил із хрестами повсюдчас трапляються невеликі насипи-пагорби. Старожили села знають, що це братські могили, куди скидали по кількадесят померлих від голоду чи навіть іще живих людей, навіть не підписуючи їхніх імен. Припускаємо, що це типова картина на всіх сільських цвинтарях Центральної України, принаймні нам її доводилося бачити й у сусідньому селі – Маліївці, й побачене дійсно дає вельми ясне уявлення про масштаби геноциду українців. Як далі пише М. Кривенко: *«В період цього лихоліття у моєї тітки Наталки з Маліївки померло від голоду четверо дітей і чоловік Антон Кулинич»*, і такі трагічні факти, на жаль, є типовими для більшості постраждалих українських сіл. Наприклад, у згаданій уже вище праці Р. Конквест наводить архівні дані про інші два села Полтавського регіону – Федіївку та Лісняки – з переліком цілих родин, які вимерли від голоду (Conquest, 1986: 254).

Найстрашніше, що трагедія Голодомору спіткала навіть тих селян, яким удалося заховати їжу. М. Кривенко цитує спогади свого батька, Т. Кривенка: *«Частина селян ховала зерно в землю. Так зробив і Лавро з нашої вулиці. Активісти про це знали, бо ж і самі були селянами. Вони старанно итрикали землю Лаврового подвір'я, знаючи, що хліб там є, але натрапити на схованку їм не вдалося. Збіжжя залишилося на подвір'ї Лавра. Та біда в його сім'ї з кожним днем насувалася все ближче і ближче. Боячись доносу сусідів, господар не наважився витягти хліб зі схованки, сподіваючись, що у селі скоро настане спокій. Та цього не трапилось. І хоч допікав сім'ю голод, збіжжя зі схованки не взяли. Вся сім'я, крім дочки Саньки, померла від голоду. Санька залишилася сама у добротній на той час хаті. У неї дітей не було».* У цій трагічній історії окремої родини можемо побачити відображення ширшої страшної картини – того, як московська злочинна влада цілеспрямовано винищувала дух єдності українського села, що традиційно являло собою дружну громаду, члени якої завжди приходили одне одному на допомогу. І так за рахунок роботи карально-репресивної машини разом із жорстким ідеологічним пресингом і впровадженням інституту доносів та «анонімок» злочинній московській владі вдалося перетворити колись близьких людей на ворогів, посіявши ненависть і страх. Як пише М. Кривенко, *«після 1933 року [...] говорити стали менше, слідкуючи за кожним своїм словом».* Це твердження перегукується і з висновками дослідників-істориків, наприклад, у проф. Куромії читаємо: *«не можна було прилюдно говорити про голод, не ризикуючи бути звинуваченим у «правому ухилі» чи навіть «контрреволюційності»»* (Куромія, 2002: 248). Чітко продумана в коридорах НКВД злочинна тактика створення продбригад із ідеологічно оброблених місцевих селян для експропріації зерна (а на ділі – всього їстівного) у мешканців сусідніх сіл також стала елементом руйнування усталених традицій сільської громади в Україні. Постраждала від цього і родина Кривенків. М. Кривенко пише: *«Так трапилось, що мій дядько Михайло не зі злого умислу, а, в його розумінні, з добрими намірами разом з іншими членами активу села приєднався до акції партії, що відбувалася в рік геноциду українського селянства. Це був 1932 рік. За планом керівництва держави було вирішено знищити селян, які противились колективізації. З цією метою у людей забирали все, що годилося для їжі – зерно, картоплю, буряк, сало, м'ясо і навіть печений хліб. Сім'ї не залишали жодної крихти. З цією метою з міста в село вирушав міський актив, а в селі організовували*

групи сільського активу, який розподіляли по кутках села. Активісти одного кутка з представником міста вирушали на інший куток і навпаки. Вслід за ними йшов гужтранспорт. Під'їздили до кожного двору і забирали геть усе. Довгими залізними щупами промацували землю на подвір'ї і в тих місцях, де була підозра, що в землі щось заховано. Знайшовши схованку, також вантажили на воза. В такому продактиві був і мій дядько. Його групу направили на Луки (Промінь), а актив із Променя – на Зарічку (назва місцевості у Кропивні – Т. К.). Таким перехресним шляхом вони самі у себе забирали все до крихти, до зернинки. Коли дядько після «тяжкої» праці повернувся додому, то побачив, що забрано все, а маленькі діточки виглядають його, як Бога. Їм дуже хотілося їсти. Десятеро оченят просили: тату, дай щось. Голодна смерть сім'ї була неминуча. Особливо тяжко стало навесні 1933 року. Старшу дочку Марію правдами й неправдами влаштували на роботу в аптеку м. Золотоноші, а ще зоставалося четверо та і їх, дорослих, двоє. Їсти зовсім не було чого. В кінці весни, здавалося, настане кінець. Мій батько працював тоді бригадиром у колгоспі. І хоч нашої сім'ї також було тяжко, але вони ще якимось перебивались. [...] Так от, мій батько виряджає брата везти насіння конопель на поле до сівалок. При цьому дає братові вказівку: «Ти ж, Михайле, будеш їхати повз свій двір, то один із п'яти мішків насіння скинеш удома». Дядько спочатку категорично відмовився це зробити. Між двома братами сталася дуже серйозна розмова. Сторонньому краще не бути при цьому свідком. Фінал цієї події був на користь життя сім'ї. Мішок із насінням брати все-таки кинули в дім Михайла. Це насіння м'яли макогоном у макітрі, промивали водою, готуючи таким чином молоко, а з осаду пекли оладки. Завдяки цьому сім'я дожила до нового врожаю 1933 року». Ці спогади про конкретну родину цілком уписуються в загальні висновки істориків про те, що «народна трагедія 1932–1933 рр. – справа рук багатьох, у тому числі і тисяч «активістів», що з волі «вождя народів» та його поплічників були перетворені на коліщата жажливого механізму пограбування селян. Конкретні виконавці настанов «згори» не могли не бачити страхітливих становищ в селі, не розуміти наслідків своїх дій» (Петренко, 2003: 3). Нерідко при цьому і самі «активісти» зі своїми родинками ставали жертвами голоду. Деяку дотичну статистику у Полтавському регіоні наводить у своїй праці Р. Конквест, який знайшов архівні матеріали с. Будьонівки на Полтавщині. Згідно з ними соціальний статус 92 померлих від голоду в селі був таким: 57 – колгоспники, 33 –

індивідуальні господарі; за класовою схемою: 31 – бідні селяни, 53 – середняки, 8 – заможні (Conquest, 1986: 252). Ця сумна статистика цілком відображає загальну картину Голодомору: його метою було не ефемерне «винищення куркулів як класу» чи «боротьба з контрреволюційним елементом», а свідомий геноцид українського села, яке було осередком українства як такого, а також цілеспрямоване руйнування духу єдності й підтримки в сільській громаді й міцних родинно-сусідських зв'язків та взаємодопомоги. Однак зі спогадів М. Кривенка бачимо, що вдавалося це далеко не завжди, що дух єдності й саможертвності принаймні деяких українців неможливо було зламати навіть голодними тортурами. Наведемо ще дві цитати: *«У сім'ї тітки Палажски і дядька Фалімона було четверо дітей, три сини й одна донька: Катя 1922 року, Альоша 1924 року, Коля 1927 року і Вася 1931 року. Вищої освіти ніхто з дітей не здобув через нестатки у сім'ї. Всі діти з раннього дитинства працювали, хто де міг. Навесні 1933 року дошкуляв голод. Із продуктів харчування в сім'ї не було нічого, і взяти їх не було де і не було за що. Здавалося, всім прийшов кінець від голодної смерті. Мій батько майже щодня приходив до сестри і приносив хоч мінімум продуктів, бо і в самих було сутужно. Одного разу батько за якісь речі виміняв лоша. Як і де йому це вдалося – я не знаю. Знаю тільки, що це лоша врятувало життя тітчиної сім'ї. Батько привів його у двір до тітки, допоміг розробити, дав пораду, як його використати». І друга: «Тітка Наталка. [...] Вийшла заміж у Маліївку за Куліничу Антона. У них було, здається, п'ятеро дітей. У 1933 році від голоду померло четверо, а чоловік хотів узяти хлібину в магазині для дітей, але його тут же піймали. Потім судили і дали три роки тюрми. Там він від голоду і помер. Тітка і син Микола були вже пухлі і майже не могли ходити. Моя мама казала, що шкода на них було дивитися – серце обливалося кров'ю. Тоді наша сім'я почала їх потроху підгодовувати. А потім, як вони трохи прийшли до тями, тітку влаштували до Чапаївського радгоспу на роботу. Тут її хоч поганенько, а годували, і раз на тиждень вона приходила до нас попити молока. Миколу ж мати вмовила батька забрати до себе пасти корову. Він пас колгоспні тварини. Сусідка його також потроху підгодовувала. Перший тиждень було, скаржиться матері: «Тьотю, я не можу ходити. Мені тяжко пасти корів – ноги не підіймаються». Мати його вмовляла, кажучи, щоби він потерпів. Що скоро все налагодиться, ти окріпнеш, і з тобою ніхто не збіжить. Так воно і вийшло. Тижднів через два набряк на ногах зійшов, ходити стало легко, почав уже навіть бігати. Микола ще*

був живий, як я писав оці рядки» (2000–ні рр. – Т. К.). З цих слів бачимо, що попри всі знущально-каральні засоби московський терор був нездатний знищити братерську і сестринську любов (у цьому конкретному випадку з боку Трохима Кривенка та його дружини Марії) і людяність. При цьому сім'я самих Трохима й Марії (1903–1984) також дуже постраждала і від голоду, і від хвороб, і від переслідувань. Так, із шістьох дітей у сім'ї вижило лише двоє – Люба (1924–2018) і власне сам Михайло, який народився вже після Голодомору, 24 жовтня 1934 року. Сім'я вижила завдяки підприємливій натурі Трохима, згадує син: *«У голод вижити вдалося, бо батько вчасно помітив, що до господи йдуть активісти. Він швидко вхопив мішок із зерном і кинув його в багнюку до загону зі свинями, а зверху прикрив старими ночвами. Родині наказав швидко тікати через поле до річки. Повернулися до хати тоді, коли бригада вже пішла «трусити» інших. Із хати й господи вигребли все. Свиней забрали, всі запаси їжі винесли. А горщик зі свіжозвареним борщем на печі перекинули, розбили й розтоптали. Батько дочекався ночі, тоді пішов у загін, де були свині, перевірів. Мішок на місці. Погидували активісти лізти в лайно». «Вижити було нелегко, але вміння торгувати і багато працювати допомогли пережити лихоліття. Батько возив аж на Волгу тютюн, якого не забрали шукачі, а відтіля привозив ложки. Перевозити і торгувати було надзвичайно тяжко. Бандитизм, рекет і міліція не давали проходу. Торгівля йшла з-під поли. На залізничній станції не можна було ні сісти, ні зайти з товаром чи продуктами. Все відбирали». «В період колективізації перед 1933 роком забирали все, що було в господі. [...] У нас шукали золото і срібло. Золота сім'я, звісно, не мала, але срібні монети і дукачі були. Батько з матір'ю заховали їх у димарі. Шукачі перерили все, але нічого не знайшли. Через довгий час батьків брат у третьому коліні, Василь Євдокимович Кривенко, який був у групі шукачів, спитав батька: «А скажи, Трохиме, хоч тепер, де ти сховав цінності? Ми добре знали, що вони в тебе були». Цим прикладом я показав, як проходило протиставлення людей одне проти одного, і навіть кровних рідних нацьковували, розбивали родину на часточки. Надто суворі й тяжкі тоді були часи, і закінчилися вони повальним голодом і мором для селянина. Пам'ятайте, нащадки, про це. Не зачіпайте чужі долі і бережіть родину навіть тоді, коли по крові ви вже віддалилися на певну відстань».*

Вособистих розмовах М. Кривенко не раз повертався до думки, що особливо знущальні форми колективізації та відбирання всього їстівного у

мешканців с. Кропивни, цілком можливо, викликані ще й тим, що село було козацьким, і це було відомо злочинній московській владі (адже Кропивна дійсно давала Кропивнянський козацький полк, і її роль як козацького форпосту зберігалася аж до XVIII ст. (Голиш, Лисиця, 2018: 345–346)). Гадаємо, що ця думка цілком слушна, оскільки вона загалом корелює зі спостереженнями істориків щодо найбільшої жорсткості московського тоталітарно-терористичного режиму саме в тих регіонах України, які чинили найсильніший опір як колективізації, так і зросійщенню загалом, а цими регіонами якраз і були центральні, населені нащадками козаків (цілком можливо, що, принаймні частково, саме за рахунок свого вільного козацького походження ці українці й не боялися виступати проти московської влади).

Висновки. Розглянуті невідомі раніше науковій спільноті свідчення очевидців Голодомору з родини Кривенків (с. Кропивна Золотоніського району Черкаської (у 1932–33-му – Полтавської) області) доповнюють загалом типову для сіл Наддніпрянщини трагічну картину штучного голоду, що супроводжувався жорстокими каральними

заходами, намаганням знищити інститут української родини й сільської громади і тотальним замовчуванням із боку злочинної влади. Наведені спогади корелюють із висновками істориків, зробленими на основі свідчень очевидців із інших регіонів України, а також демонструють незламність українського козацького духу навіть у нелюдських умовах голодного терору. Звідси бачимо перспективи подальших досліджень у двох напрямках: подальше вивчення катаклізмів XX ст. в масштабах окремого села на матеріалі рукопису М. Кривенка, а також глибше дослідження козацького духу села, що зберігся аж до XX ст., адже, як справедливо вказують Г. Голиш та Л. Лисиця, «село Кропивна не позначене на нинішніх навчальних картах з історії козацької доби й не згадується в підручниках, що є, на нашу думку, нелогічним і несправедливим. Адже ця осада як одна з кошиків козацької слави і знаний форпост Хмельниччини залишила помітний слід в українській минувщині» (Голиш, Лисиця, 2018: 344). Так само важливим для прийдешніх поколінь є дослідження історії й долі інших малих сіл, оскільки з огляду на невітшну демографічну тенденцію чимало з них уже відійшли у небуття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голиш Г. М., Лисиця Л. Г. Подорож Златокраєм. Нарис історії Золотоніщини та її поселень від давнини до сьогодення. Черкаси : Вертикаль, 2018. 580 с.
2. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: Монографія. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
3. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору. Український історичний журнал. 2007. № 4. С. 4–26.
4. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / перекл. Г. Кюрян, В. Агеев. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 510 с.
5. Петренко С. М. Голод 1932–1933 рр. на Полтавщині очима сучасників. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2003. С. 1–17.
6. Сергіїчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вишгород : ПП Сергіїчук М. І., 2018. 432 с.
7. Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York : Oxford University Press, 1986. 408 p.

REFERENCES

1. Holysh, H. M., Lysytsia, L. H. (2018). Podorozh Zlatokraiem. Narys istorii Zolotonishchyny ta ii poselen vid davnyny do siohodennia [A journey through Zlatokrai. An outline of the history of Zolotonishchina and its settlements from antiquity to the present]. Cherkasy : Vertykal. [in Ukrainian].
2. Hudz, V. (2019). Istoriohrafia Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini: Monohrafiia [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine: Monograph]. Melitopol : FOP Odnoroh T. V. [in Ukrainian].
3. Kulchytskyi, S. V. (2007). Holodomor 1932–1933 rr.: mekhanizmy stalinskoho teroru [Holodomor 1932–1933: mechanisms of Stalinist terror]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 4. 4–26. [in Ukrainian].
4. Kuromiia, H. (2002). Svoboda i terror u Donbasi. Ukrainsko-rosiiske prykordonnia, 1870–1990-i roky [Freedom and terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian borderland, 1870s–1990s]. Kyiv : Vydavnytstvo Solomii Pavlychko “Osnovy”. [in Ukrainian].
5. Petrenko, S. M. (2003). Holod 1932–1933 rr. Na Poltavshchyni ochyma suchasnykiv [The famine of 1932–1933 in the Poltava region through the eyes of contemporaries]. Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politekhniky”. 1–17.
6. Serhiichuk, V. (2018). Holodomor 1932–1933 rokiv iak henotsyd ukrainstva [The Holodomor of 1932–1933 as a genocide of Ukrainians]. Vyshhorod : PP Serhiichuk M. I. [in Ukrainian].
7. Conquest, R. (1986). The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York : Oxford University Press.